

Після приєднання України до Росії перед урядом постало питання про внесення назв та відповідних гербів трьох приєднаних земель — Київської, Чернігівської та Переяславської — до царського титулу. За зразок було взято старі польські герби воєводств, які зазнали лише певної модифікації. Це цілком відповідало тогочасній герботворчій практиці. Так, у давнього двоголового чернігівського орла було віднято одну голову, щоб не порушувалася субординація; київський же ангел втратив піхви, отримавши щит і зайнявши більш войовниче положення. У такому вигляді він існував і далі. Спочатку не було змінено навіть червоного кольору поля, на якому зображено ангела. Лише на початку XVIII ст. він став блакитним (лазуровим).

Цікаво, що й у першому опису герба, який навів О. Лакієр з реєстру гербів, затвердженого Сенатом у 1730 р., не названо ім'я київського ангела²⁹. Отже, на той час це питання ще не було цілком з'ясовано. «Можливо, при зведенні до системи міських та обласних емблем, — вважає В. В. Рум'янцева, — давнє тлумачення київського герба на нове, «архангела Михаїла», було зроблене довільно»³⁰. В усякому разі, відомо, що перший голова Геральдмейстерської комісії Ф. Санті, складаючи міські емблеми, використовував старі польські гербівники. Згодом зроблені ним ескізи використав Ф. Мініх, який очолив комісію після арешту Санті.

Виникає запитання, чим керувався польський уряд, надаючи Київському воєводству у середині XVI ст. саме цей герб? Відповідь на нього підказує К. Несецький, котрий, посилаючись на невідомі давні джерела, пише, що руські князі (Литовської держави) використовували на своїх корогах зображення святого Єржі, підперезаного мечем³¹.

Отже, чи не слід шукати коріння архангела Михаїла у давньому культові бога-воїна, який, сягаючи у давнину, до середини XVI ст., міг набути форми ангела-воїна, а відтоді трансформуватись на архангела Михаїла? Однак це вже тема іншого дослідження.

Одержано 06.02.91.

Автор пришел к выводу, что «куша» как единый общий городской герб Киева функционировала с конца XV в. до второй половины XVII в. Лишь после вхождения Украины в состав Российского государства она была заменена изображением архангела Михаила, которое с некоторыми изменениями было заимствовано с герба Киевского воєводства Речи Посполитой. Наличие же изображения ангела на воєводском гербе может быть объяснено древним культом бога-воина.

²⁹ Лакієр А. Б. Указ. соч.— С. 292.

³⁰ Рум'янцева В. В. Указ. соч.— С. 97.

³¹ Niesiecki K. Op. cit.— S. 550.

* * *

В. А. Потульницький (Київ)

Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.)

Перебування М. С. Грушевського в еміграції, створення ним у Відні Українського соціологічного інституту і діяльність останнього досі залишаються недостатньо дослідженими питаннями в українській і зарубіжній історіографії. Автор зробив спробу висвітлити цей період життя і діяльності вченого, використовуючи вперше введені до наукового обігу архівні матеріали.

У середині 1919 р. найбільшим осередком еміграції з України став Відень, де з 1915 р. працювала Загальна Українська Культурна Рада, заснована для налагодження культурного життя українців під час першої світової війни і науково-видавничої та громадсько-політичної діяльності інтелігенції Галичини і Наддніпрянської України¹. В тому ж році було створено Загальну Українську Національну Раду, яка виконувала функції політичного представництва українських партій на час війни та їх координаційного центру, а також функціонувала українська парламентарна репрезентація в австрійському парламенті.

Тому не випадково саме у Відні наприкінці 1919 р. М. Грушевський створив перший український науковий заклад в еміграції — Український соціологічний інститут, який був основним місцем роботи вченого під час його перебування за кордоном. Крім видання наукових праць, співробітники цього закладу проводили лекційну, пропагандистську і наукову діяльність.

Коли Грушевський опинився в Австрії фактично без засобів для існування, маючи лише 20 тис. сторінок рукописів власних наукових праць, він, безумовно, не міг стати засновником нового інституту. Тому Михайло Сергійович спочатку написав проект майбутнього закладу і уклав 10 жовтня 1919 р. угоду з керівництвом Дніпросоюзу* про видання праць українських вчених, які перебували в еміграції.

Вона передбачала надання Грушевським кооперативові права на випуск у світ його книжок «Ілюстрована історія України» (20 тис. примірників), «Про старі часи на Україні» (30 тис. примірників), «Історія України для вищих початкових шкіл» (25 тис. примірників), «Всесвітня історія» (35 тис. примірників), «Культурно-національний рух на Україні» (15 тис. примірників). А спочатку Дніпросоюз мав сплатити Грушевському гонорар у розмірі 18% номінальної вартості зазначених книг, а також аванс (100 тис. чеських крон). Повний розрахунок мав відбутися вже після виходу цих праць у світ, однак не пізніше 20 травня 1920 р.²

Отримавши аванс, учений почав встановлювати контакти з колегами, які бажали працювати в майбутньому інституті. Згідно з проектом, складеним Грушевським 8 жовтня 1919 р. і поданим у звіті про роботу інституту, діяльність його співробітників мала охоплювати такі основні напрями: 1) аналіз соціально-політичних рухів у різних країнах і популяризація досягнутих результатів шляхом розширення видавничої і лекторської діяльності для української еміграції, а по можливості і на Радянській Україні та в Галичині; 2) встановлення зв'язків з інтернаціональними і національними організаціями, партіями, науковими й публіцистичними колами, незалежно від політичної орієнтації з метою їх інформування про соціально-політичний рух на Україні і в еміграції, українську історію і літературу; 3) встановлення контактів з тогочасним урядом на Україні з метою фінансування останнім діяльності інституту, а в майбутньому і його переведення на батьківщину³.

Судячи з проекту, Грушевський вважав, що цей інститут мав бути автономним незалежним закладом. Щоправда, можливість фінансування урядом Радянської України його діяльності, а також вирішення згодом питання про переведення цього наукового закладу на Україну

¹ ЦДІА у Львові, ф. 399, оп. 1, спр. 1—10.

* Дніпросоюз, або Дніпровський союз споживчих спілок — найбільш впливові кооперативне об'єднання на Україні за часів існування Центральної Ради, гетьманщини і Директорії, яке об'єднувало наприкінці 1918 р. понад 8 тис. кооператорів і 80 повітових та окружних кооперативних спілок. Його представництво у Відні було основним посередником при контактах із закордонними торговельними фірмами і об'єднаннями. Дніпросоюз також видавав велику кількість українських книжок, переважно підручників і посібників (ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 92, арк. 1—2)

² ЦДІА у Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 92, арк. 3.

³ Там же, спр. 66, арк. 3—6.

вчений пов'язував з відновленням на території УСРР багатопартійності і легалізацією там діяльності партії українських соціалістів-революціонерів, членом якої він був. Про це, зокрема, свідчили його лист до Голови Ради Народних Комісарів України Х. Г. Раковського⁴, а також направлення на Україну членів партії українських есерів М. Чечеля і В. Мазуренка для ведення переговорів з даного питання⁵.

Проект створення інституту Грушевський розіслав відомим ученим, які перебували тоді в еміграції, причому членам різних опозиційних партій, що також свідчило про його бажання створити надпартійний науково-видавничий і педагогічний заклад. На пропозицію Грушевського відгукнулися: історик і політолог, ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський, юрист і політолог, доктор філософії, член соціал-демократичної партії Володимир Старосольський, історик і мистецтвознавець, засновник революційної української партії Дмитро Антонович — син визначного українського історика, професора Володимира Антоновича, приват-доцент Київського політехнічного інституту, член української партії соціалістів-федералістів Іван Фещенко-Чопівський, юрист і публіцист Михайло Лозинський, а також члени партії есерів, діячі Центральної Ради Микола Чечель, Павло Христюк, Микита Шаповал і Микола Шраг.

Згадані вчені дали згоду прочитати для української громадськості цикл лекцій з різних проблем історії і політики України і видати під грифом Українського соціологічного інституту їх наукові монографії, одержуючи гонорар у розмірі 625 чеських крон за аркуш⁶.

У той час Дніпросоюз, який вже надрукував деякі книги самого Грушевського, оцінив їх значно дешевше, ніж було попередньо домовлено. Це пояснювалося насамперед скрутним матеріальним становищем переважної частини емігрантів і девальвацією грошей. Однак таке рішення Дніпросоюзу не задовольнило Грушевського. Тому 3 грудня 1920 р. учений уклав з Дніпросоюзом нову угоду, згідно з якою мав одержувати як авторський гонорар замість грошей 18% тиражу написаних ним книжок. В результаті вчений отримав 15 227 примірників книг⁷.

Ці книжки, частину яких автор розраховував продати, щоб мати кошти для утримання сім'ї і можливість продовжувати наукову роботу, а решту — використати для обміну з книгарнями й інститутами в Європі та Америці і таким чином створити бібліотеку соціологічного інституту, треба було десь зберігати. В цьому Грушевському допоміг його давній товариш — відомий чеський учений, професор Карлового університету в Празі, доктор історії Ярослав Відла. 25 січня 1921 р. керівники відділення історичного семінару при Карловому університеті в Празі підписали з Грушевським угоду про прийняття семінаром на зберігання і для користування книг соціологічного інституту, які мали знаходитися в кабінеті Я. Відла, доки Грушевський не зможе переправити їх до місця його роботи на Україні, але з умовою, що власник забере їх, якщо не вистачатиме місця для праць історичного семінару⁸.

Частина книжок, які вчений залишив для обміну і продажу, зберігалася за відповідну плату на складі Дніпросоюзу у Відні⁹. Звідси він надсилав їх до бібліотек НТШ і Ставропігійського інституту у Львові, українського клубу в Женеві, американським і канадським видавництвам, отримуючи від них праці з українознавчої тематики.

В січні 1921 р. за ініціативою Союзу українських журналістів і письменників група професорів-емігрантів, які проживали в Австрії,

⁴ Там же, спр. 94, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 66, арк. 43.

⁶ Там же, арк. 19.

⁷ Там же, спр. 92, арк. 27.

⁸ Там же, спр. 66, арк. 12.

⁹ Там же, спр. 92, арк. 34—35.

вирішила заснувати у Відні Український вільний університет. Його ректором мав стати Грушевський, а заступниками ректора було обрано професорів — філолога Олександра Колесу і юриста Станіслава Дністрянського, які одночасно виконували функції деканів, відповідно, філософського факультету і факультету права і політичних наук. Проте невдовзі внаслідок розбіжності поглядів з іншими членами керівництва університету Грушевський відмовився від роботи в ньому. Суть конфлікту полягала в тому, що Грушевський вимагав надання більшої самостійності очолюваному ним соціологічному інституту — складової частини майбутнього університету — в справі призначення професорів, доцентів і лекторів без врахування академічної кваліфікації для професорів та академічного цензу для слухачів¹⁰. Інші члени керівництва, яких підтримала більшість присутніх у Відні професорів і доцентів, прагнули організувати університет на зразок вищих навчальних закладів. Зрештою, Грушевський і його товариші зосередили свою увагу на діяльності соціологічного інституту¹¹.

В 1921—1922 рр. співробітники цього інституту в основному займалися видавничою і лекторською діяльністю. Крім соціологічних праць Грушевського, були видані монографії В. Липинського, В. Старосольського, П. Христюка, М. Шрага, М. Лозинського, К. Грушевської — доньки вченого. В цілому під егідою Українського соціологічного інституту побачили світ 13 книг, присвячених різним аспектам минулого та сучасного життя трудящих України. Їх видання давало можливість матеріально і морально підтримати українських учених-емігрантів.

1 лютого 1921 р. в приміщенні українського робітничого товариства «Єдність» у Відні лекціями Грушевського і Антоновича розпочалося читання безплатних загальнодоступних курсів з суспільних наук для українських емігрантів. Вони тривали з перервами близько року і охоплювали різноманітні питання соціології, політології, політекономії, історії. Слухачі мали попередньо записатися у секретаря курсів М. Чечеля. Лекції читалися щотижня по вівторках і п'ятницях з такої тематики: початки громадського і державного життя або генетична соціологія (М. Грушевський); соціальні підстави розвитку мистецтва (Д. Антонович); історія української революції (П. Христюк); теорія нації (В. Старосольський); держава і державне право (М. Шраг); криза капіталізму (М. Чечель); кооперація і соціалізм (І. Штефан) та інші¹².

З 1921 р. праці співробітників інституту особливо часто надходили для українців Галичини і США. В реалізації книжок Грушевському допомагали у Львові професор Кирило Студинський, бібліотекар книгарні НТШ Катерина Панькевич і управитель книгарні Ставропігійського інституту Антон Хойнацький, які вивчали попит українського населення Галичини на продукцію вчених інституту і складали відповідні замовлення. Подібну роботу в США і Канаді здійснювали колишні студенти Львівського університету, учні Грушевського — єпископ української євангельської церкви В. Кузів і редактор вінніпегського журналу «Канадійський ранок» З. Бичинський. Одночасно вчений безплатно надсилав до закордонних бібліотек німецько- і франкомовні переклади своїх книг, зроблені ним самим і видані обмеженим тиражем у видавництві Дніпросоюзу. Їх одержали, зокрема, бібліотеки Оксфордського і Кембріджського університетів (Англія), Смітсонівського, Масачусетського технологічного інститутів, Гарвардського університету (США)¹³. Це робилося з метою ознайомлення зарубіжного читача з культурними здобутками українського народу, бо, за свідченням самого Грушевського, книжки про Україну, які мали можливість прочитати в той час американські і англійські політики, «давали лише ін-

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 3859, оп. 1, спр. 139, арк. 37.

¹¹ Там же, арк. 38.

¹² ЦДА в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 66, арк. 14—15.

¹³ Там же, арк. 225, 251.

формацію, що український народ — це некультурна маса, яка стоїть нижче грузинів, татар і т. д.»¹⁴

Наприкінці 1922 р. видання книг Дніпросоюзом було припинене внаслідок браку коштів. Це було пов'язане насамперед з небажанням і неможливістю українських громадян купувати книжки за цінами, які б давали змогу продовжувати видавничу діяльність. Фактично в цей період діяльність інституту припинилася, хоча вчений ще й у 1923 р. надсилав книжки у США до Кузіва, завдяки чому одержував певні кошти для існування за кордоном.

Оцінюючи в цілому діяльність інституту, слід констатувати, що незважаючи на вкрай несприятливі умови діяльності в Австрії, постійний брак коштів, його співробітники здійснили значну наукову і організаційну роботу, сприяли об'єднанню зусиль представників творчої інтелігенції, видали протягом двох років 13 книжок з різноманітної тематики, що досі не втратили наукової і пізнавальної цінності.

В еміграції Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність. Його політичні переконання, а також думки з приводу розвитку української науки знаходили відображення на сторінках редактованого ним часопису інституту «Борітеся — поборете», який виходив у Відні в 1920—1922 рр. і був друкованим органом партії українських соціалістів-революціонерів.

Так, у праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» Грушевський визначив сутність свого народницького світогляду — ідею примату інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Проте в тій же праці вчений зазначав: «...З якою антипатією трактовано в цих кругах (українська народницька історіографія.— В. П.) зусилля української буржуазії коло збудування класової національної держави всупереч соціалістичним мріям мас»¹⁵. Безперечно, це визнання Грушевського відображає складний процес еволюції поглядів ученого в процесі його політичної діяльності.

Особливе місце в політичних поглядах Грушевського належало аналізу соціально-політичних особливостей, котрі відрізняють українську народність від її сусідів. Поділяючи народності Російської імперії на дві категорії — аристократичні і демократичні, вчений відносив до останніх українську народність, національний склад якої історичні умови звели майже виключно до демосу, до того ж селянського, землеробського. Грушевський стверджував, що селянство є основою української національності і в ході історичного процесу навчилася дивитись на себе як на єдиного справжнього представника нації, охоронця її традицій та ідеології, що воно є сильним, активним і національно відмінним від Московщини, а Україна взагалі є країною землеробською, мужицькою, з мужицькою культурою¹⁶.

У працях, створених в еміграції, вчений писав про своєрідність українського селянства, що знаходить вияв у світогляді, естетичних ознаках, оригінальній культурі, з «якою справедливо відчуває себе не нижчим класом якоїсь нації, але народом-нацією, її єдиним представником»¹⁷. Представництво українським селянством всього народу автор пояснював не тільки втратою вищих станів, які поповнили привілейовану державну народність, але й тим, що українське селянство розвинуло, хоч і у вузьких межах, велике багатство національного життя. Тому виняткова роль в історії українського народу завжди належала віковичним гаслам — про право на землю і право на весь

¹⁴ Там же, арк. 17.

¹⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся — поборете.— 1920.— № 1.— С. 16.

¹⁶ Там же.— С. 21—22; 24; Грушевський М. На село! // Там же.— № 4.— С. 1; Ювілей академіка М. Грушевського. 1866—1926.— К., 1927.— С. 26.

¹⁷ Грушевський М. На село! // Борітеся — поборете.— 1920.— № 4.— С. 17.

продукт праці, боротьба за землю і волю, що спричинило підвищену активність народних мас, виникнення повстань проти чужоземних поневолювачів, переселення і еміграції, переміщення в процесі шукання «вільної землі» різних місцевих груп. Саме боротьба за здійснення цієї подвійної мети — землі і волі — готувала, за Грушевським, матеріал для української нації, об'єднувала її право, мораль, світогляд, давала їй своєрідну релігію праці¹⁸. Вчений був переконаний, що український народ існуватиме і, спираючись на своє селянство, на міцні основи свого господарства, посяде чільне місце в політичному й економічному житті Європи¹⁹.

Ідея федерації поряд з ідеєю народності була другою основною підвалиною, на якій базувалася політична програма Грушевського, викладена ним в еміграції. Аналізуючи програму української партії соціалістів-революціонерів, у розробці якої він брав безпосередню участь, учений писав: «Українська партія соціалістів-революціонерів завжди вважала своїм обов'язком притримуватись старих федералістичних принципів, висунених кирило-мефодіївцями і ще раніше «Обществом Соединенных Славян», не кажучи про старші прецеденти»²⁰. Отож, слова Грушевського про те, що «в минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячій, вульгарній розумінні цього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці і шибениці, се ніколи не захоплювало українських народників»²¹, відображали його давно сформовану позицію з цього питання. Так Грушевський характеризував ідеологію старих народників, до яких відносив і себе. Він, зокрема, зазначав, що перші голосні оклики до незалежності, такі, як «Україна independenta» Бачинського і «Самостійна Україна» РУП, були сприйняті ними з великим скептицизмом і побоюванням, що «з цього самостійного яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри»²². Вчений не вважав гасло самостійності неминучим при вирішенні проблеми самостійної України; він був упевнений, що за інших, нормальних обставин «суверенність українського народу і незайманість його національних, економічних і політичних інтересів можна було б забезпечити і в федеральній формі»²³.

Таким чином, ідея федералізму залишилася панівною ідеєю наукової і громадсько-політичної діяльності вченого в еміграції. Більше того, Грушевський був переконаний, що «без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо установити українську незалежність, бо без певного замирення українсько-російської границі неможлива ніяка широка конструктивна робота на Україні, так само, як і в Росії»²⁴. Разом з тим Грушевський вважав, очевидно, за неможливе для українців «повний поворот від незалежної України до федеративної Росії»²⁵.

Справа в тому, що «Совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а наприкінці звела до повної і абсолютної залежності України від московського центра навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії»²⁶. Під згаданою федерацією Грушевський, напевне, розумів декрет Радянського уряду від 8 листопада 1920 р.

¹⁸ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Там же.— № 1.— С. 29—30.

¹⁹ Там же.— С. 29.

²⁰ Там же.— С. 44.

²¹ Там же.— С. 46.

²² Там же.

²³ Там же.— С. 47.

²⁴ Грушевський М. Між Москвою і Варшавою // Борітеся—поборете.— 1920.— № 1.— С. 13.

²⁵ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Там же.— С. 49.

²⁶ Там же.

про федерацію Української Радянської Республіки з РСФРР. Тому, з одного боку, обгрунтовуючи необхідність збереження зв'язків України з Росією тим, що «об'єктивні, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають можливості будувати українське життя без порозуміння з Росією»²⁷, Грушевський водночас вважав, що Україна має бути повністю автономною. Якими конкретно мають бути ці зв'язки, вчений не визначав. «Питання про конфедерацію чи федерацію, — писав він, — це річ будучості. Поки що не можна йти далі в сім напрямі поза воєнну та економічну конвенцію... Обставини переносять питання на інший ґрунт — саме тої федерації — соціалістичних республік Європи»²⁸. Таким чином, Грушевський вважав, що питання про взаємовідносини України з Росією найкраще вирішиться за умови входу обох республік, як рівноправних членів, до складу світової європейської федерації. «В відносинах до Росії, — зазначав учений, — Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною, вони можуть об'єднатися тільки у вищій організації як дві рівнорядні одиниці»²⁹.

Прихильник ідеї федералізму в її народницькому розумінні, Грушевський писав, що Українська республіка, зрештою, стане федерацією земель, сполученими штатами України³⁰. Недаремно партія українських соціалістів-революціонерів, ідеологом якої був Грушевський, виступала за те, що право на федеративний зв'язок є не тільки правом України у відносинах з іншими національними територіями, але й за окремими частинами української території визнавала право добиватися федеральної Української республіки. На думку Грушевського, «чи буде Українська Республіка формально зватися федеративною, чи ні, фактично вона однаково повинна організовуватись як федерація своїх фактичних республік-громад»³¹.

Визнання Грушевським Радянської України і повернення його до Києва в 1924 р. свідчило про те, що він, як і раніше, продовжував підтримувати стару федералістичну ідею. Хоча причини і обставини цього вчинку академіка вже досить докладно висвітлені українськими дослідниками³², вважаємо за необхідне проаналізувати крізь призму діяльності вченого в еміграції процес підготовки Грушевського до повернення на батьківщину, акцентуючи увагу на мотивуванні цього акту самим, з'ясувати, як його народницько-федеративні погляди, викладені на сторінках часопису «Борітеся — поборете», вплинули на прийняття такого важливого рішення.

Як свідчив лист Грушевського до Раковського від 15 листопада 1921 р., ще у вересні представники української партії соціалістів-революціонерів М. Чечель і М. Шраг вели переговори в Харкові з Раковським про повернення частини політичних діячів і науковців на Україну за умови допуску їхньої партії до влади паралельно з більшовіками. Звичайно, питання про легалізацію української партії соціалістів-революціонерів Раковський відмовився навіть обговорювати, але саме тоді голова торговельного представництва УСРР в Чехословаччині В. Новаківський запропонував Грушевському взяти участь в організації видавництва для друкування за кордоном українською мовою шкільної, наукової і белетристичної літератури, яка мала розповсюджуватися в Україні, а 3 вересня 1921 р. — стати головою редакційної колегії цього видавництва³³.

²⁷ Там же. — С. 48.

²⁸ Там же. — С. 49.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же. — С. 44.

³¹ Там же.

³² Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну? // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11; Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) // Там же. — 1991. — № 4, 5, 7—10.

³³ ЦДА в Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 94, арк. 1, 11, 13.

Діяльність Грушевського в цьому напрямі мала здійснюватися під егідою допомогової акції Україні від імені Українського Червоного Хреста. Питання про роботу вченого остаточно повинен був вирішити наркомат освіти України. Грушевський витлумачив цю обставину як пропозицію стати службовцем даного наркомату. Згоду на співробітництво з радянською владою вчений обгрунтував тим, що КП(б)У переходить від «періоду гострої окупаційної боротьби, котру Російська комуністична партія і її галузь — КП(б)У — вели на Україні...», до співробітництва³⁴. Про своє ставлення до співробітництва Грушевський писав: «Навзаєм з української сторони (маються на увазі емігранти.— В. П.), навіть серед елементів несоціалістичних, наростало бажання відложити на бік старі рахунки, всю історію УСРР і взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції і підготовки культурних чи національних вимог українського люду, і заразом підтримати радянський режим, оскільки він буде відповідати інтересам краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України. Коли б ті обопільно наближаючися течії здійснилися і подали б собі руки, в процесі роботи скоро могли б виглядатися при обопільнім бажанні ті непорозуміння і упередження, які зостаються з обох сторін»³⁵.

Ці слова вченого, написані ще в 1921 р., пояснюють основний мотив його повернення на батьківщину — компроміс з більшовицьким урядом в ім'я наукової праці для культурних і національних потреб українського народу.

Проте, даючи згоду на таке співробітництво і надсилання для України книжок і шкільних підручників, наукової літератури, Грушевський поставив умову, що він і його товариші дотримуватимуться власних, немарксистських позицій. Однак, писав він Раковському, «мені і моїм найближчим товаришам дано зрозуміти, що передумовою співробітництва являється наше повне політичне самовідречення»³⁶. Це стало основною причиною відмови вченого співпрацювати з Радянським урядом.

Другою причиною було усвідомлення Грушевським того факту, що його хочуть використати лише як службовця комісаріату народної освіти, але не як науковця. «Не будши бюрократом ніколи за все моє життя, — зазначав Грушевський, — я і тепер не хочу йти між цю верству і своїм прикладом підтримувати бюрократів»³⁷. Під час спілкування з членами закордонних представництв України в Австрії і Чехословаччині вчений дізнався про засмічення державного апарату Радянської України «несоціалістичним і взагалі часто морально нечистим і при тім українофобським елементом», який «гальмує взагалі всяку живу конструктивну роботу, всяке відродження краю»³⁸. Грушевський вбачав у зростанні кількості ненаціональної бюрократії процес збільшення «відчуження апарату радянської республіки від живого народного життя, від трудових робітничо-селянських мас України», відновлення російської імперської політики, в котрій «гинуть потяги до творчої праці і до помирення і об'єднання в спільних завданнях українсько-національних і загальносоціалістичних течій, яке може і повинно бути здійснене Радянською Україною, власне — *Радянською*»³⁹. Цим самим Грушевський показував, як розуміє становище України в системі федерації радянських республік.

Для Грушевського — і в цьому також знаходила відображення одна з провідних ідей його народницької концепції і розуміння феде-

³⁴ Там же, арк. 2.

³⁵ Там же, арк. 3.

³⁶ Там же, арк. 5.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, арк. 6—7.

³⁹ Там же, арк. 7 (виділено М. Грушевським).

рації — було істиною, що неволя національна є тільки наслідком неволі соціальної та економічної. У соціалізмі, що знищує це суспільне і економічне гноблення, він бачив силу, яка одночасно вивільняє народ і з політичної неволі. Глибоке переконання і непохитна віра в те, що шлях до визволення національного йде через суспільно-економічне відродження, найяскравіше характеризують громадсько-політичну позицію вченого.

«Ми (соціалісти-революціонери. — В. П.), — писав він, — заінтересовані всім своїм єством в збереженню революційних здобутків і соціалістичних перспектив, дорогих їм стільки ж, що і комуністичній партії. Необхідно змінити систему — відмовитися від партійної виключності, ввійти в щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України, щоб поширити соціал-революційну базу; в поміч пролетаріатові притягнути нові активні елементи українського революційного селянства і інтелігенції... За нашими соціалістичними гаслами нема заритих націоналістичних чи реакційних планів; український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями»⁴⁰. Тут Грушевський ще раз підкреслював домінанті своєї концепції — інтереси світового визволення праці від експлуатації капіталу і примат інтересів трудового народу на Україні, який, на його думку, є єдиним справжнім представником української нації.

Ще в 1921 р. Грушевський вказував на необхідність заміни однопартійної системи, оскільки вона неминуче вихолощує плюралізм і демократію і тримає під вічними загрозами катаклізмів саму більшовицьку владу на Україні. «Ви розумієте, — закінчував він свого листа до Раковського — що я, як соціаліст і демократ, який мріяв завсіди все і вся інтересами трудового народу, не можу заспокоїтись на альтернативі, що або більшовики дійдуть до зрозуміння ситуації і вийдуть з своєї партійної виключності, або вони впадуть. Ся альтернатива реально вірна — аж я ніяк не хотів би, щоб більшовики впали, не переживши своєї системи, і потягли за собою в безвість здобутки революції і перспективи соціалізму»⁴¹. Ці слова свідчать не тільки про здатність вченого передбачати розвиток подій, але й характеризують його підхід до аналізу явищ суспільного життя — обов'язковий плюралізм, альтернативність, існування різних концепцій і точок зору, повага до чужої думки, яка не заважала йому відстоювати народницьку концепцію в історіографії і історіософії України.

В листопаді 1923 р. Грушевський дав згоду на обрання членом Української Академії наук по кафедрі української історії. Цьому були дві причини: 1) сам зміст пропозиції українського уряду суттєво змінював майбутнє становище вченого на батьківщині — він вже був не службовцем наркомату освіти, а академіком; 2) суттєво змінилося становище Грушевського в еміграції у зв'язку з припиненням замовлень на видання Українського соціологічного інституту. Останнє було, як свідчив Грушевський, спричинене інфляцією польської марки в Галичині, зростанням національної апатії в США і Канаді, а також невідповідністю його концепції офіційній політичній доктрині Радянського уряду. Фактично в Австрії Грушевський вже не міг жити лише за рахунок видання наукових праць.

Незважаючи на скрутне фінансове становище, Грушевський відхилив пропозицію В. Кузіва написати книгу на тему «З історії релігійної думки на Україні» з протестантсько-євангельської точки зору, хоч мова йшла про одержання солідного гонорару. Він писав В. Кузіву: «Я не можу друкувати своєї праці під маркою чисто конфесійною, котра може викликати підозріння, що праця написана під лад певної сторонньої концепції... Свобода наукової мислі була для мене догматом

⁴⁰ Там же, арк. 16—17.

⁴¹ Там же, арк. 19.

мого життя, і я не хочу її ні обмежити, ні викликати підозріння, що я дав її обмежити»⁴².

Водночас Грушевський розумів, що Український соціологічний інститут навряд чи зможе довго існувати за тих умов і пропозиція Радянського уряду, напевне, була найкращим виходом з становища. Звичайно, були й інші варіанти: робота в США або Чехословаччині, яку пропонували вченому його друзі та учні, проте саме на Україні він міг закінчити багатотомну працю «Історія України-Руси» — одну з основних в його науковому доробку.

В листі до київського комісара він просив оформити його повернення на батьківщину з огляду на те, що хотів би попрацювати в українських бібліотеках і архівах для оброблення джерел 16 і 17 ст.⁴³

Грушевський прекрасно розумів, що процес українізації, який почався на Україні в ті часи, може швидко закінчитись, але внаслідок обставин, що склалися, погоджувався на переїзд. «Через страшний занепад, — писав він В. Кузіву 15 жовтня 1923 р., — проходить українське життя в усіх частях світу, але найгостріший він, розуміється, на Великій Україні. Маю те враження, що процес руїни там не закінчився і даремно починати якусь конструктивну роботу — все одно нова хвиля деструктивності то змете. Але хоч не маю великої надії вести якусь продуктивну працю, то, мабуть, прийдеться невдовзі туди їхати, бо тут уже також не могу нічого робити. Тут теж нужда, але волюю все те зносити вже на Україні»⁴⁴. Передбачена вченим можливість швидкого припинення процесу українізації й розуміння неможливості займатися на Україні громадською роботою і брати участь у політичному житті, «засудити себе на мовчання і абстиненцію від усякої громадської праці»⁴⁵, безумовно, утримували його від повернення на батьківщину. Але і в даному разі неабияку роль відіграли мотиви народницького, національного характеру, оскільки Українська Академія наук, де йому запропонували працювати, стала, на його думку, «...в загальній руїні єдиним осередком якогось українського життя, хоч сама (фактично) і не українська»⁴⁶.

Повернувшись додому, Грушевський одразу приступив до наукової роботи, яку він фактично не припиняв і в еміграції. Причини і обставини повернення Грушевського на батьківщину, його робота під час перебування в еміграції свідчили, що ідея примату інтересів українського народу, плюралізму, демократії і федерації були визначальними критеріями його життя і творчості.

Одержано 20.09.91

Пребывание М. С. Грушевского в эмиграции, создание им в Вене Украинского социологического института и деятельность последнего до сих пор остаются недостаточно исследованными вопросами в украинской и зарубежной историографии. Автор предпринял попытку осветить этот период жизни и деятельности ученого, используя впервые введенные в научный оборот архивные материалы.

⁴² Там же, спр. 266, арк. 285.

⁴³ Там же, арк. 267.

⁴⁴ Там же, арк. 262.

⁴⁵ Там же, арк. 285.

⁴⁶ Там же, арк. 267.